

M 8 mm-es Schwarzlose géppuskát. E mellett önálló leírás foglalkozik az S. M. S LEITHA, azaz a Lajta monitor, az Osztrák–Magyar Monarchia egyetlen felújított hadihajójával, amely 2014 augusztusától a Hadtörténelmi Múzeum üzemeltetésében a Duna Országház előtti rakpartja mellett tekinthető meg, tavasztól késő őszig.

Száz témakör ömlesztett megjelenítése azzal a veszéllyel járt volna, hogy egybemosódik a sokféle tárgy és adat. Okos szerkesztői megoldás volt, hogy a fejezetek évenkénti, kronologikus csoportosításban kerülnek bemutatásra. Az egyes háborús évek elé Pollmann Ferenc írt rövid hadtörténelmi ismertetést a Nagy Háború adott évének legfontosabb hadieseményeiről, amelyek jól áttekinthető történelmi háttérrel nyújtanak a kötet használatához. Nem kis szerkesztői bravúr volt úgy összeállítani a kötetet, hogy minden háborús évhez valamilyen formában kapcsolódjék a bemutatásra kerülő tárgy vagy tárgycsoport, ugyanakkor a kiállítás gerincét képező anyag lehetőleg képviselve legyen a könyvben. Noha a száz fejezetet összesen tizenhat szerző – az érintett téma avatott szakembere – jegyezte, a szöveg mindvégig egységes felfogásban, hadtörténelmi szempontból tudományos pontossággal, ugyanakkor közérthető és olvasmányos stílusban íródott.

Hihetetlenül ötletes és egyben megrázó erejű az első és a hátsó belső borító összefüggése. Mindkettőn első világháborús fegyverek és katonai használati eszközök (puska, pisztoly, lőszer, kézigránát, drótvágó olló, gyalogsági ásó, kulacs, csajka, óra, étkezéslet) látható, csak az első borítón használt, de teljesen ép állapotban, a hátsón pedig ugyanilyen fegyverek és eszközök föld alól előkerült, rozsdamarta, lyukas, ám még felismerhető állapotban.

Kiállítási katalógusok, bár sokáig őrzik az adott tárlat emlékét, egy-egy ott bemutatott tárgy éppen szükséges adatát leszámítva önmagukban ritkán jelentenek állandó forrásmunkát. *A Nagy Háború öröksége* című kötet viszont az 1914 és 1918 közötti időszak hazai hadtörténetének olyan jelentős háttéranyaga, amelyet a történelem iránt érdeklődők és oktatók bizonyosan sok éven át fognak majd.

Prohászka László

PROPAGANDA – POLITIKA, HÉTKÖZNAPI ÉS MAGAS KULTÚRA, MŰVÉSZET ÉS MÉDIA A NAGY HÁBORÚBAN

Szerk. ifj. Bertényi Iván – Boka László – Katona Anikó

Országos Széchényi Könyvtár, Bp. 2016. 542 oldal

Az Országos Széchényi Könyvtár 2016. január 22–23-án tartott konferenciájának előadásából készítették tanulmánykötet a szerkesztők. A konferencia létrejötté a 2015-ben megrendezett *Propaganda az I. világháborúban* című OSzK-tárlat által felvetett kérdéskörök nyomán kialakult tudományos párbeszéd sikerének tudható be, ezért széles kutatói bázisra (muzeológusokra, könyvtárosokra, irodalom- és művészettörténészekre, történészekre) építhettek mind a szervezők, mind a konferenciakötet szerkesztői. Utóbbiak szándékuk szerint különböző tudományterületek eredményeit válogatták közös kötetbe, így kívánták összekapcsolni a munkákat egyetlen – azonban több hatalmas, de egymással összefüggő – témakörben, ahogyan azt az *Előszóban* megfogalmazták.

Írásomat sajnós kritikái észrevételével kezdem a válogatást illetően, mivel annak szempontjairól az előszóból semmit sem tudunk meg. Nem derül ki, mi indokolta, hogy néhány előadó (Csunderlik Péter, Székely Miklós, Róka Enikő, Kreutzer Andrea) tanulmánya kimaradt. Kikövetkeztethető, hogy az első közlés igénye nem volt szempont, hiszen Romsics Ignác *Az*

első világháború – száz év távlatából című, a háború emlékezetpolitikájáról szóló tanulmányának szó szerint azonos szövege már két évvel korábban megjelent a *Korunk* 2014. évi októberi számának 72–81. oldalán. E kiváló írás szerepeltetése természetesen indokolt, mert valóban keretet ad történeti bevezetőként a teljes kötetnek, azonban szerkesztői mulasztás, hogy az újraközlés ténye az előszóból kimaradt. Ez elmondható Balla Tibor írásáról is, amely a *Hadtörténelmi Közleményekben* gyakorlatilag azonos címmel és tartalommal, tíz évvel ezelőtt, 2005-ben a 141–151. oldalon közlésre került. Magyarázatra szorult volna az is (szintén a szerkesztői előszóban), miként kapcsolódik a magyar hadiipar Osztrák–Magyar Monarchiabeli történetéről szóló, Kovács Vilmos amúgy szintén nagyon fontos, de témáját tekintve irreleváns tanulmánya a kötet tematikájához. Ugyanez vonatkozik Török Róbert *„Kímérés csak addig tart, ameddig a készlet tart!” – élelmiszer- és gyarmatáru-kereskedők az első világháborúban* című, amúgy informatív írására is, amely a fontosabb budapesti gyarmatáru kereskedések beszerzési nehézségeiről szól. Végül, örvendetes lett volna, ha a tartalmát tekintve magas színvonalú, érdekes és hasznos tanulmánykötetet gondosabban megszerkesztik, különös tekintettel a jegyzetapparátusra, a helyesírásra és a nyelvhelyességre.

A négy nagy tematikai egységbe foglalt tanulmányok a legfrissebb kutatási eredményeket osztják meg az olvasóval, s együttesen nagyon magas szakmai színvonalon járnak körül a háború propaganda kérdéskörét. Minden írásra részletesen nem térhetünk ki, hiszen a kötet a bevezetővel együtt harminc tanulmányt tartalmaz. A *Propaganda és alakváltozatai* című, legterjedelmesebb fejezet politika-, társadalom- és hadtörténeti szempontból boncolgatja a háborús propaganda témáját. Roman Holec a Monarchia-ellenes cseh és szlovák propaganda témakörébe enged bepillantást, ami azon túl, hogy magyarellenes sztereotípiák sorát tartalmazta, szorosan összekapcsolódott a politikai önállósodási törekvésekkel. Pollmann Ferenc *Atrocitás-propaganda és az osztrák–magyar–szerb háború* című tanulmányában azokat a sérelmeket veszi számba, melyeket a hadviselő felek az ellenséges államok hadseregei, lakossága által elkövetett bűnöként, azokat propaganda célra felhasználtak. A szerbek offenzív félként való szerepeltetése és az osztrákok kegyetlenkedései egyaránt „színes” képet tárnak elénk: a termés elpusztítása, falvak felgyújtása, a katonák hallatlan kegyetlensége még a gyermekeket és az öregasszonyokat sem kímélte, holttestek megcsonkítása, állapotos nők meggyilkolása, s még sorolhatnám, valamint ezeknek az európai sajtóban, világnyelvekre lefordított propaganda célú felhasználása óhatatlanul a törökök kora újkori, keresztényekkel szembeni kegyetlenségeinek toposzait idézik. Szoleczky Emese a *Pasaréti Lövészárok történetéről* szóló alapos tanulmányában feltárta, hogy renthagyó, kevésbé reális, sőt, romantikus felfogást is igyekezett táplálni a hatalom a média közvetítésével a hátország lakosságában: az első, professzionális módon létrehozott hadiskanzen vértelen hősi halálról, könnyű táborozáshoz hasonló lövészárokéletről alakított ki illúziókat a látogatókban. A központi hatalmak első világháborús propagandája nem merült ki az ellenség lejáratásában és a hadisírek dicsőítésében, mint azt Székely Tamás írásából megtudhatjuk, hanem kiterjedt a dinasztikus hagyományok tisztelésében gyökerező, a szövetséges uralkodókat dicsőítő kultuszra is. Balázs Eszter a hadviselő országok propagandájának közös elemeit gyűjtötte egybe és értékelte. Míg 1916-ig Európaszerte az önmeggyőzés, a mozgósításra való buzdítás dominált, addig a háború második felében az állami propagandában már mindenhol a meggyőzés volt a legfontosabb cél. Ez a korábbiánál összehangoltabb, a nemzeti szimbólumokra és mítoszokra erőteljesebben építő politikai propagandát eredményezett. Závodi Szilvia a háborús propaganda mindennapi, mégis különleges területére kalauzolja el az olvasót, a hétköznapi használati tárgyak propaganda célokra való alkalmazását bemutatva. A hadiékszerek (gyűrűk, láncok) készülhettek hadifém-hulladékból; az egyszerű háztartási eszközökön (tányérok, mozsarak, poharak, bögrék) és használati tárgyakon (gyufatartók, varrókészletek, bicskák) egyaránt megjelent a háborús propaganda például egy uralkodót, hős katonát ábrázoló matrica vagy faragvány formájában.

A *Sajtó és sajtóirányítás* című tematikai egység a sajtóban tetten érhető magyarországi háborús propaganda jelenségeit tárja föl. Buzinkay Géza *Sajtó és/vagy propaganda az első világháború alatt* című, a kötet egészét tekintve kiemelkedő, magyarországi háborús sajtópropagandáról szóló, átfogó tanulmánya többek között a témakör kutatásának buktatóira hívja föl a figyelmet: árnyalt szövegelemzések szükségesek, hiszen például az informálás nem tekinthető egyértelműen propagandának. A szigorú forráskritika elveinek betartása nélkülözhetetlen az általános háborús hangulat feltárásakor. Az írásból megtudhatjuk azt is, hogy a háború kitörésekor már rendelkezésre állott az agitáció mai értelemben vett teljes eszköztára, melynek előzményei 17. századiak, valamint kiépült a háborús propaganda állami intézményrendszere.

Szabó Dániel a magyarországi sajtót tekintette át a háború kitörésekor. Kontrollforrásokat is bevonva a kutatásba arra a következtetésre jutott, hogy a sajtó háborúpártisága kisebb háttal lehetett az emberekre, mint azt eddig a kutatás gondolta. A sajtót felügyelő cenzúra törvényi, rendeleti hátterét, annak intézményeit és módját a kötetben Paál Vince *Sajtóirányítás és -ellenőrzés Magyarországon a Nagy háború éveiben* című tanulmánya mutatja be. Azt a jelenséget tárja föl, miszerint Magyarországon ugyan általános cenzúra nem volt érvényben, de a háború kitörése miatti rendelkezésekkel a sajtó működését nagyban korlátozta a hatalom, mellyel minden érdekelt fél elégedetlen volt. Klestenitz Tibor tanulmányából a sajtó-propaganda egy olyan háborús eszközzé vált, ami képes volt versenyre kelni a leghatékonyabb és legmodernebb fegyverekkel is. Végül Vörös Boldizsár egy, a korban újonnan felfedezett világba kalauzol el, a filmhíradók virtuális terébe, bebizonyítva, hogy az 1915-ös és 1919-es híradók jelentős közvélemény formáló eszközöknek bizonyultak.

Az első világháború propagandájának a politikai melletti másik nagy területe a művészet: az irodalom és a képzőművészet, mint azt a kötet *Irodalom és háború és Művészet és vizuális kultúra* című fejezetei bebizonyítják. Jókai Mór (Veres Miklós tollából), Ady Endre (Borbás Andrea írásából), Babits Mihály (Visy Beatrix jóvoltából) a korabeli háborús irodalmi antológiák szerzői (Boka László közleményéből), Emőd Tamás (Rózsafalvi Zsuzsanna munkájából), Móricz Zsigmond (Cséve Anna, Szilágyi Zsófia elemzéséből), Kosztolányi Dezső (Szilágyi Zsófia írásművéből) életművének feltárásában az első világháborús tematika szisztematikus vizsgálata jelentős új eredményeket hozott. A képzőművészeti és vizuális kultúra témakörében Szücs György Hermann Lipót, Murádin Jenő pedig az erdélyi művészek munkásságát méltatta. Ifj. Bertényi Iván egy sajátos közép-európai „műfajra”, az osztrák mintára elterjedt szögélőszobrok jelenségére hívja föl a figyelmet, melynek motivációja a propaganda mellett a hadi jótékonyág felállítására volt. Katona Anikó a háborús plakátművészet korabeli sajtóvisszhangjának jelenségeit elemezte a német *Das Plakat* című lap cikkeit véve alapul, végül Samu Botond Gergő az első világháborús propagandatérképek világába kalauzolja el az olvasót. Itt kell megjegyeznem, hogy a színes illusztrációkat tartalmazó, igényes kivitelű kötetben a gyufafaskatulya, jobb esetben tenyérynyi méretben közölt térképek sajnos értelmezhetetlenek.

Nemcsak a tanulmányokat, hanem a szerkesztői előszót is érdemes alaposan elolvasni, mert annak megírói arra vállalkoztak, hogy a kötetben megjelentetett írások alapján összefoglalják, hogy végül is mi jellemezte a világháború propagandáját. Milyen is volt tehát a Monarchia és ezen belül Magyarország első világháborús propagandája, és mi jellemezte e propaganda szereplőit a kötet szerkesztőinek olvasatában? Mindenekelőtt a magyar propagandára az amatőrizmus illet leginkább, például az angolszász propagandával szemben gyenge és kezdetleges volt, a benne résztvevő középosztály pedig a háború önkéntes propagandistájává vált. E hiányosság ellenére a magyar propaganda tudatos volt és szervezett, szinte mindvégig számíthatott az elit támogatására is. A propaganda-formák módosultak a háború folyamán, különféle alakváltozatai voltak, az 1918-as fordulat után „szinte már állami szintre” emelték azokat. A magyarországi propaganda egyik fontos eleme, hogy az ország

a Monarchiának fontos és erős tagja volt. A háborús propaganda változatai a civil lakosság mindennapi életébe is beszüremkedtek, melynek során a reklámok igyekeztek kihasználni a háborús konjunktúrát. A magyarországi propaganda kezdetben felülről megszervezett, állami befolyásolású, ugyanakkor spontán, alulról jövő kezdeményezések eredménye is volt. A hatalom korán felismerte a sajtó, az írástudók szerepét, cenzúrát alkalmazott: ily módon igyekezett az egyoldalú propagandának érvényt szerezni. Megszervezték a Sajtóhadiszállást, az állami propaganda központi intézményét, ennek hatékonysága azonban 1916 után több szempontból is kérdésessé vált. A propagandatevékenység ennek ellenére a háború folyamán egyre erősödött, ugyanakkor létrejöttek azok a művészeti, szépirodalmi, képzőművészeti fórumok is (háborús antológiák, képzőművészeti kiállítások), melyek nemcsak a háború melletti, hanem a háborúellenes propaganda (például kabaré, verseskötetek, publicisztika) fórumaivá váltak. Végül, a háború nagy tanulsága: a korábbiaknál jobban felértékelődött az információk ellenőrzésének igénye, tudatosodott, hogy a háború nemcsak a csatatereken, hanem egy virtuális térben, a szavak és képek koordinátái között is zajlott.

Kincses Katalin Mária

A KOMINTERN „VÉDŐSZÁRNYAI” ALATT Orosz levéltári iratok Rákosi Mátyás börtönéveiről 1925–1940.

Összeáll., bev., szerk. Kolontári Attila – Seres Attila
Argumentum, Bp. 2014. 376 oldal

A magyar kommunista mozgalomnak már a két világháború közötti időszakban, jórészt az ellene lefolytatott eljárás eredményeként emblematikus alakjává vált vezetőjét, Rákosi Mátyást 1925. szeptember 22-én tartóztatták le a magyar hatóságok. Az ellene és társai ellen elindított eljárásnak komoly nemzetközi visszhangja volt ugyan, de nagyobb füsttel, mint lánggal, ugyanis – a szerzők megállapítása szerint – a „két per negatív nemzetközi visszhangjának semmilyen hatása nem volt Rákosi további sorsára (8.)”. E megállapítás helyességével a közölt dokumentumok alapján nehéz lenne vitatkozni, bár a nemzetközi rosszallásnak talán lehetett némi szerepe abban, hogy Rákosit végül mégsem a statáriális bíróság előtt vonták felelősségre, hanem a Budapesti Királyi Büntető Törvényszék előtt folyt ügyének tárgyalása. Rákosi Mátyás első pere 1926. július 12. és augusztus 4. között zajlott. Ítéletében a bíróság az állami rend megváltoztatására irányuló kísérlet vádpontjában találta vétkesnek, és nyolc év hat hónap fegyházra ítélte. Büntetését Vácon kezdte meg, majd 1930-ban a Szegedi Fegyházban, a hírhedt Csillagbörtönben – egy kifejezetten politikai foglyok részére kialakított szárnyában – folytatta.

Ahogy közeledett a büntetés vége, Budapestre szállították és ismét perbe fogták. Ezúttal a Tanácsköztársaság idején elkövetett bűnei miatt állították bíróság elé. Felségsértés, lázadás, pénzhamisítás, gyilkosság, gyilkosságra való felbujtás vádpontokban ismét bűnösnek találtott, és az 1935. január 21. és február 8. között zajló per végén életfogytiglani fegyházbüntetést kapott, amit szintén a Csillagbörtönben kellett letöltenie.

Első peréhez képest javulni látszottak Rákosi esélyei. Ekkor már négy ügyvéd védte, s látzólag a nemzetközi helyzet is kedvezőbb volt számára, lévén hogy nem sokkal korábban, 1934 tavaszán került sor a magyar–szovjet diplomáciai kapcsolatok felvételére, ami elvileg a két ország kapcsolatainak normalizálódása mellett lehetőséget nyújtott Moszkvának, hogy kedvező irányba befolyásolja a per kimenetelét. Ám nem így történt. A magyar igazságszolgáltatás